



BALTISAKSLASTE
MÄLESTUSI
EESTI
VABADUSSÕJAST

Tõlkinud Agur Benno

Heinrich von Dehni mälestused on tõlgitud Rahvusrhiivi Riigiarhiivis Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni fondis säilitatavast käsikirjast (ERA, 2124-3-95). Oswald Hartge mälestused: Oswald Hartge. „Wir zogen in das Feld... : als M. G. Mann neun Monate im Baltenregiment“, Reval: F. Wassermann, 1928. Alexander Stenbock-Fermori mälestused: „Freiwilliger Stenbock: Bericht aus dem baltischen Befreiungskampf“, Stuttgart: Engelhorn, 1929.

Toimetanud Leino Pahtma
Keeletoimetanud Ivika Arumäe ja Piret Pihlak
Korrektuuri lugenud Piret Pihlak
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Küljendanud Erje Hakman

Esikaanel: Landeswehri rünnakrühm enne pealetungi Riiale. Rahvusrhiiv

© Agur Benno ja kirjastus Argo, 2023

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-31-8

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

SISUKORD

Tõlkija saatesõna	7
Eessõna (Olev Liivik).....	9
Heinrich von Dehn (Agur Benno)	17
Heinrich von Dehni mälestused.....	21
Oswald Hartge (Reet Bender).....	181
Me läksime sõjaväljale... Üheksa kuud kuulipildurina Balti pataljonis	185
Alexander Stenbock-Fermor (Peeter Helme)	217
Vabatahtlik Stenbock. Jutustus balti vabadusvõitlusest	223
Valik tekstis esinevate kohanimedede tänapäevaseid ametlikke vasteid	324
Isikunimedede valikregister.....	326

TÕLKIJA SAATESÕNA

Sellesse raamatusse on koondatud kolme autori kirja pandud tekstid. Kõik need on kirjutanud baltisakslased ja neis käsitletakse Eesti Vabadussõja ajajärku. Samas on need kõik eriilmelised ja lähenevad sündmustele väga erineval moel.

Esimese ja kõige pikema teksti autor on Balti pataljoni eskadroniülem kapten Heinrich von Dehn ning see on pärit Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivist. Osalt käsi-, osalt masinakirjaline tekst on käsikirjas iga peatüki lõpus Heinrich von Dehni allkirjastatud ja dateeritud aastaga 1920. Dokumendi tiitellehel on selle Vabadussõja Ajaloo Töökomiteesse vastuvõtmise tempel 03.11.1939 – tõenäoliselt andis autor selle üle enne ümberasumist Saksamaale.

Oswald Hartge, kes oli erinevalt eelmisest autorist pigem klassikaline baltisaksa literaat, avaldas oma sõjamälestused kõigepealt Tallinna saksakeelses ajakirjanduses ja kümme aastat pärast sõja algust ka raamatuna. Tema ilukirjandusliku joonega teksti võib pidada pigem traditsiooniliseks lähenemiseks Vabadussõja käsitlemisele.

Kolmandas osas näitab Riia lähistel sündinud krahvisoost noor vabatahtlik seda sõda meile pigem harjumatus vaatevinklist. Hiljem kirju elukäiguga Alexander Stenbock-Fermorist sai seitsmeteistkümneaastaselt Landeswehri vabatahtlik, kes tegi kaasa kogu sõja. Hiljem Saksamaal teenis ta oma poliitiliste vaadete tõttu hüüdnime Punane Krahv, aga selles loos tema punane meelelaad kuigivõrd ei avane.

Ehkki kõik kolm teksti on täiesti eripalgelised, ei vähenda see nende lugemisväärsust ja baltisakslaste vaade neil aastail Vabadussõja rinnetel toimunule on väga huvitav. Landeswehri vaatevinklit kirjeldavad mälestused peaksid olema eesti keeles esmakordsed ja Balti pataljoni eskadroni lugu ei ole trükituna varem ilmunud.

AGUR BENNO

EESSÕNA

Eesti ja Läti alal Teise maailmasõjani elanud sakslasi nimetatakse baltisakslasteks. Sajandeid moodustasid nad siinmail ühiskonna ülemkihi, millele pani aluse selle piirkonna Saksamaalt lähtunud vallutamine ja ristiusustamine 13. sajandil. Tänu seisuslikule ühiskonnakorraldusele ning aadlile ja linnadele maa valitsejate antud privileegidele kindlustas saksakeelne elanikkond siin kiiresti juhtpositsiooni. Õige varsti tekkis olukord, kus seisusepiirid hakkasid suurel määral kattuma etniliste ja keeleliste piiridega. Paradoksaasel kombel said seisuslikest barjääridest omamoodi kaitsevallid õigusetusse seisundisse langenud eesti ja läti talupoegade saksastumise vastu. Barjäärid hakkasid langema alles pärast pärisorjuse kaotamist 19. sajandi esimesel veerandil, võimaldades edaspidi edasipüüdlikel eestlastel ja lätlastel lihtsamini oma seisusest välja rabeleda. Üsna tihti tõi kõrgem sotsiaalne staatus kaasa keele ja rahvuse vahetuse, segaabiellud või abiellumise juba eelmises generatsioonis ümberrahvastunud eestlaste või lätlastega. Samas leevendas saksastumine Balti provintside väikesearvulise saksa elanikkonna demograafilist olukorda, mis ei olnud elanikkonna mõõdukast juurdekasvust hoolimata 19. sajandi kolmanda veerandini sugugi roosiline.

Baltisakslaste arv Eesti-, Liivi- ja Kuramaal¹ tipnes tõenäoliselt 1881. aasta rahvaloenduse paiku, kui piirkonna kahest miljonist elanikust olid ca 180 000 sakslased. Nende hulgas oli tagasihoidlike hinnangute kohaselt ca 10 000 eesti ja läti päritolu inimest, kes määratlesid ennast sakslastena. Mõnikümme aastat hiljem, Esimese maailmasõja eelõhtul oli Balti kubermangudes natuke rohkem kui 160 000 sakslast, kellest umbes viiendik elas Eestimaa ja Põhja-Liivimaal. Sakslaste arvu kahanemist seletatakse peamiselt väljarändega Saksamaale ja hoopis vähemal määral ka Venemaale. Ometi oluks sakslaste demograafiline olukord veel nukram, kui Esimese maailmasõja eelsetel aastatel ei oleks Ukraina aladelt ja Lõuna-Venemaalt toodud eriti Kuramaa, aga ka Liivimaa mõisatesse saksa koloniste, keda oli ligikaudu üle 25 000.

Võrreldes varasemate aastakümnetega oli märkimisväärselt muutunud ka baltisakslaste sotsiaalne struktuur. Iseäranis Läti puhul on välja toodud, et baltisakslased ei olnud sel ajal enam sotsiaalne ülemkiht, kuna peale juba nimetatud talupoegade oli sakslaste seas ka suur hulk töölisi, väikekaupmehi ja käsitöölisi, keda nimetatakse erialakirjanduses tavaliselt väikesakslasteks

¹ Neid kutsuti ühiselt Venemaa Läänemereprovintsideks, Balti provintsideks ja Balti kubermangudeks. Viimane vastab nende territoriaalsete üksuste ametlikule nimetusele „kubermang“.

(sks *Kleindeutsche*). Kaunis arvestatav muutuste esilekutsuja sakslaskonnas oli poole miljoni elanikuga tööstusmetropoli Riia mõju, seal paiknes umbes pool Läti ala saksa elanikkonnast. Väärrib märkimist, et Läti ala saksakeelse elanikkonna madalamates kihtides oli arvukalt neid, kes olid jäänud Saksa alamateks, lootes võib-olla soodsamate olude tekkimisel Balti provintssidest ära minna.

Juhtiv jõud sotsiaalselt üsna kihistunud baltisakslase hulgas oli 20. sajandi alguses nagu varemgi aadel, ainus seisus, millel oli veel säilinud üksjagu ühiskondlikke ja poliitilisi eesõigusi. Aadlimatriklisse võetud perekonnad moodustasid rüütelkonna, mis jäi monarhia kukutamiseni Venemaal provintsi seisuslikuks maaomavalitsusorganiks, mille tegevuses võisid aktiivselt kaasa lüüa rüütelkondade omanikud. Balti kubermangudes oli neli rüütelkonda: Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa ja Kuramaa. Nende suuruseks on pakutud ca 6000–7000 aadlikku.

Rüütelkondadel ei olnud 20. sajandi alguseks enam varasemat poliitilist haaret ega mõju provintsi poliitika kujundamisel, sest administratiivse ja kultuurilise venestuse tõttu oli kärbitud nii rüütelkondade võimu kui ka nõrgendatud kogu baltisakslust. Saksa keel oli asjaajamisekeelena asendatud vene keelega, baltisaksluse uhkuseks olnud Tartu ülikooli nagu ka muudesse koolidesse oli sisse viidud vene õppekeel, seisuslik linnaomavalitsus ning kohtu- ja politseikorraldus olid kaotatud. Tuleb tingimata märkida, et just saksa keel, valitsemine ja õigus moodustasid vundamenti Balti provintside autonoomiale, mida tuntakse Balti erikorrana (sks *Landesstaat*) või Balti maariigina. Selle olid kätte võidelnud rüütelkonnad, kes olid selle eest seisnud valitseja (Vene tsaar), Peterburi valitsusasutuste ning riigivõimu kohalike esindajate (kindralkubernerid ja kubernerid) ees. Tasub meeles pidada, et monarhia, liiatigi veel isevalitsuse ehk Venemaa absoluutse monarhia paradoks seisneb selles, et valitsejal oli ainuvõim jagada õigusi ja välja anda seadusi, aga samuti neid tagasi võtta ja tühistada. Selles mõttes ei olnud rüütelkondade omavalitsus kunagi piiramatult ja enesestmõistetav, vaid provintsi ning oma aadlikorporatsiooni huvide eest tuli kogu aeg seista ja võidelda ning vajaduse korral minna valitsejagi audientsile, et saaks vastu võetud soovitud otsus, aga veel sagedamini mõne otsuse projekti ära muutmise või vastu võtmata jätmise.

Kõige selle juures tuleb arvestada, et rüütelkonda kuulumine ei olnud pelgalt auasi, vaid sellega kaasnesid kohustused: mitmesuguste enamasti auametina peetud ametite kandmine. Ameti vastuvõtmist tõlgendati kohustuse täitmisena oma seisuse ja maa ees. Pateetilisemalt väljendudes oli see „kodumaa teenimine“, kui parafraseerida Eestimaa rüütelkonna legendaarse peamehe Eduard von Dellingshauseni 1930. aastal Saksamaal välja antud memuaaride pealkirja „Kodumaa teenistuses“. Kas baltisakslaste „maa“ (sks *Land*), mille kõrvale ja asemele surus ennast alates 19. sajandist ikka jõulisemalt mõiste „kodumaa“ (sks *Heimat*), esines provintsi, kolme Balti provintsi või mõne muu üksuse

tähenduses, olenes kasutajast ja kontekstist, ent ilmselgelt viitasid maateenistus (sks *Landesdienst*) või ka maakaitsevägi (sks *Landeswehr*) rahvusülesusele. Seevastu saksakeelne *Heimat* vihjas piirkonna saksluse konsolideerumisele ning ühisosa otsimisele või juba tekkimisele, olles kindlasti märgiks ka Saksamaa vaimsest ja kultuurilisest mõjust ning saksa rahvusteadvuse ilmingutest baltisakslaste hulgas. Seda ärgitasid takka Saksamaa ühendamine ja sealpoolne huvi tärkamine saksa rahvusrühmade vastu välismaal. Vahest veelgi suurema impulsi andis protsessidele vene šovinism ning administratiivne ja kultuuriline venestus, põhjustades ridamisi konflikte rüütelkondade ja Vene riigivõimu vahel. Nendes kokkupõrgetes, mille ajend oli enamasti vene keele kasutamine asjaajamise ja õppekeelena, jäid pea alati kaotajaks rüütelkonnad, kelle tegevust saanuks tahtmise korral tõlgendada separatismi ja vastuhakunagi, ning see võinuks halvimal juhul lõppeda baltisaksa rüütelkondade tasalülitamisega.

Balti aadli õnneks jäid rüütelkonnad seisuslike asutustena alles. Kui lugeda aadlike mälestusi, siis ei kadunud neist saksa rahvuslik vaimsus venestuse ajalgi. Ometi ei tähenda see, et rüütelkonnas polnuks aadlikke, kes olid rahvusluse suhtes ükskõiksed või koguni tõrjuvad, pidasid ennast kosmopoliitideks või olid venestunud. Esiteks oli Balti aadli hulgas ohvitsere, õukonna- ja riigiametnikke, kes elasid enamiku ajast Venemaal, aga leidus neidki, kes olid seal sündinud ja abiellunud ning sattusid oma Baltikumis asuvasse mõisa haruharva. Loomulikult oli ka selliseid, keda sidus Balti provintsidega üksnes päritolu ja von nime ees. See, kuidas võisid nii esimesed kui ka teised ennast positsioneerida Balti „kodumaa“ ja Venemaa suhtes, ilmnes Vene kodusõja ajal, kui suur osa kodumaale jäänud Balti aadlikke asus Balti rügemendi või Balti Landeswehri ridadesse, et kaitsta bolševike eest oma *Heimat*'it, kuid Venemaa küljes tugevamini rippunud baltisakslased, sh venestunud, asusid valgete ridadesse, eesmärgiga võidelda Vene monarhia või vähemasti mittebolševistliku ühtse ja jagamatu Venemaa taastamise eest.

Olgugi et tüüpiline Balti aadlik oli seisusliku korra kaotamiseni mõisnik, algas juba 19. sajandi keskpaigast aadli kodanlustumine, millele aitasid kaasa linnastumine ning aristokraatia suurenev respekt hariduse ja kultuuri ees. Nõnda sirgus aadli ridadest järjest enam arste, arhitekte, juriste ja loodusteadlasi, pastoritest rääkimata. Varem olid suundumused olnud ilmselgelt vastupidised: hulk jõukaid ja lugupeetud linnakodanikke üksnes ei tõusnud aadliseisusse, saades pärandatava aadlitiitli teenistuse eest või ostes, vaid hülgasid ka linnaelu ja hakkasid mõisnikeks. Nende järeltulijatest said sageli rüütelkonna liikmed, nagu juhtus eespool nimetatud Eduard von Dellingshauseni esivanematega, kes olid varem Tallinna kodanikud.

Samamoodi nagu Dellingshausen arvestasid paljude mõisnike võsud, et hakkavad tulevikus mõisat pidama. Seepärast võidi sõjaväelisele karjäärile eelistada õppimist ülikoolis, kuid kõrghariduse omandamisest enam hinnati

lõbusat buršielu ja tutvuste sõlmimist, milleks pakkusid suurepäraseid võimalusi üliõpilaskorporatsioonid, kus käidi läbi ka muudest seisustest baltisakslastega. Kui tihedad olid need kontaktid teise seisusse kuulunud baltisaksa ülikoolikaaslastega hiljem, sõltus kahtlemata edasisest elukäigust ja tulevasesst abikaasastki, sest perekonnale ja suguvõsale pühendunud aadliprouad, kes ei olnud ühiskondlikult aktiivsed, võisid mitteseisusekohast läbikäimist tõrjuda.

Mis puutub alamaatesse ühiskonnakihtidesse kuulunud sakslastesse, siis 20. sajandi alguseni hoolis baltisaksa eliit neist võrdlemisi vähe. Alles pärast 1905. aasta revolutsiooni hakati väikesakslastele rohkem tähelepanu pöörama, sest taibati, et sakslasi ähvardab Baltimail vähemusrahvuse staatus. Põhiline hoob madalamate ühiskonnakihtide rahvusliku identiteedi säilimisel ja tugevdamisel oli arusaadavalt saksakeelne kooliharidus, mis oli venestuse ajal katkenud. Nüüd haaras baltisakslus kinni legendaarse ajaloolase Carl Schirreni juba enne venestusaega välja käidud juhtmõttest „vastu pidada ja püsima jääda“ (sks *festhalten und ausharren*), kuid selle vahega, et enam ei hirmutanud sakslasi ainult vene šovinism, vaid ka eestlaste ja lätlaste rahvuslus, mida usuti ohustavat enim madalamatest ühiskonnakihtidest pärit sakslasi. Väärrib siiski märkimist, et saksa õppekeelega koolidesse pandi 20. sajandi alguses üsna arvukalt ka muudest rahvustest lapsi, sealhulgas eestlasi, kuid arvatavasti ei mõeldud kooli valimisel enam sellele, et saksakeelne kool kätkeb endas ümberrahvastamise ohtu, vaid tõenäoliselt usuti, et saksa õppekeelega erakoolis² antakse parem haridus kui venekeelses riigikoolis.

Kui rääkida baltisaksa aristokraatia ja vene keskvõimu vahekorra, siis paranes see märgatavalt pärast 1905. aasta revolutsiooni. Peterburis saadi väga hästi aru, et konservatiivse hoiakuga rüütelkonnad kuuluvad sotsiaalselt ja rahvuslikult käärivas impeeriumis isevalitsuse toetajate ja lojaalsete liitlaste hulka; seda olid nad tõestanud Balti kubermangudes revolutsiooni maha surumisel. Õige varsti pärast Esimese maailmasõja puhkemist sunniti baltisakslased aga uuesti kaitseasendisse ja nüüd leidsid nad ennast märksa täbaramast olukorrast kui venestuse ajal, sest kogu Venemaal algas sakslaste ulatuslik tagakiusamine. Suur hulk baltisaksa poliitilise ja vaimueliidi esindajaid represseriti mitmesugustel ettekäändel ning 1905. aasta järel suurte lootustega alanud rahvustöö lakkas peaaegu olemast. Kõigest hoolimata on ikka ja jälle korratud, et baltisakslased jäid monarhia kukutamiseni Venemaale valdavalt lojaalseks. Veebruarirevolutsiooni ja iseäranis bolševike võimuhaaramise järel nähti aga oma tulevikku Saksa keisririigi kaitse all, milleks andis lootust Saksamaa sõjaline edu idarindel.

Seetõttu kerkib küsimus baltisakslaste lojaalsusest. Aadli lojaalsus valitsejale põhines seisuslikus ühiskonnas „vasallivandel“. Sellega seoses on mõistetav, kuidas Balti aadlikud tavatsesid kinnitada, et nad jäid tagakiusamisest ja

² Lubatud oli asutada üksnes mittevene õppekeelega erakoole.

repressioonidest hoolimata tsaarile lõpuni ustavaks. Sellegipoolest kumab kirjatöödest läbi, et nende lojaalsus ei olnud sisemine ehk veendumuslik, vaid väline, hoiakutes väljenduv. Hoopis avameelsemad ollakse sõdadevahelise Eesti ja Läti teemadel, kus tunnistatakse üsna üksmeelselt, et sisemine lojaalsus ja poolehoid eestlaste ja lätlase rahvusriikidele kasvasid järk-järgult, tulenevalt vähemusrahvusi soosiva poliitika rakendamisest, mis Eesti Vabariigi puhul väljendus vähemusrahvuste kultuuriautonomia kehtestamises.

See siiski ei tähenda, et baltisakslased ei oleks oodanud Eesti ja Läti valitsuse poolt paremat kohtlemist. Kõige enam haavas sakslasi maareform, mida ei pidanud ebaõiglaseks sugugi ainult reformi tõttu peaaegu kõigest ilma jäänud mõisaomanikud, vaid enamik sakslastest, kes võisid ka peljata, et järgmisena võib oodata sakslaste ettevõtete ja linnades asuva kinnisvara riigistamist. Kõige rohkem tundsid maaseaduse tõttu kibedust Balti pataljonis võidelnud mõisnikud, kes oleksid Eesti iseseisvuse nimel võitlemise eest oodanud vastutasuks enamat kui 50 hektari suurust jäänukmõisat, ehkki nende käsi käis hoopis paremini kui Balti Landeswehri võidelnud seisusekaaslastel, kellest loodi halbade kokkusaatumuste ja valearvestuste tõttu Läti, aga ka Eesti iseseisvuse vaenlase kuvand, millest nad ei vabanenudki.

See ei tähenda, et Eesti ja Läti rahvusriigis oleks baltisakslaste olukord olnud lootusetu. Kahtlemata oli baltisakslusele hoop, et nüüdsest olid nad jagunenud kahe riigi vahel ning nende arvgi oli sõjaeelse ajaga võrreldes ligi poole võrra kahanenud. Eestis elas Eesti Vabariigi algusaastail üle 20 000 sakslase, kuid 1930. aastate keskpaigaks oli neid jäänud pisut üle 16 000; Lätis oli neid umbes neli korda enam. Kas baltisakslus oleks siin pikas perspektiivis püsima jäänud, kuulub spekulatsioonide valdkonda, sest aastail 1939–1941 toimunud ümberasumisega leidis baltisakslus nii Eestis kui ka Lätis lõpu. Sellegipoolest võib tagantjärele konstateerida, et Eesti Vabariigi ajal tegutsenud saksakeelne kool ja 1925. aastal loodud saksa kultuuriomavalitsus avaldasid baltisakslusele positiivset mõju.

HEINRICH VON DEHN

Heinrich von Dehni kirja pandud mälestused Balti pataljoni ratsaeskadroni sõjateest aastail 1918–1920 on tähelepanuväärsed nii mitmeski mõttes. Baltisakslaste osalus Vabadussõjas ei ole olnud populaarne teema ei sõjajärgses ega sõjajärgses Eestis. Erinevatel põhjustel ei ole baltlaste osalust Eesti riigi loomisel ka praegusel ajal just liialt palju käsitletud. Tõsi, märgitud on neid nii uues „Eesti Vabadussõja ajaloo“ kui ka Armand Trei just neist kirjutatud raamatus „Unustatud rügement“.

Heinrich (Heinz) Rudolf Andreas von Dehn sündis 16. juunil 1885 Koonu mõisas Virumaal. Tema isa oli polkovnik Nikolai Heinrich Joachim von Dehn (1854–1902) ja ema Martha Johanna Constance (sündinud von Harpe, 1865–1889). Tal olid vend ja õde ning isa teisest abielust Helene Karoline Anna Guzkowskiga kaks poolvenda. Esimene maailmasõda oli selle perekonna vastu karm, kõik pojad osalesid ohvitseridena sõjas. 1915. aastal hukkus Kaukaasia rindel tema vend Boriss, kes oli olnud 16. Tveri tragunipolgu lipnik, ning 1917. aastal Lutski all poolvend Leo, Preobraženski kaardiväepolgu alamporutšik.

Heinrich von Dehn lõpetas 1904. aastal heade hinnetega keiserliku Tsarskoje Selo gümnaasiumi. 1904–1905 õppis ta Riia polütehnilise instituudi ehitusosakonnas ja hiljem Müncheni polütehnikumi põllumajandusteaduskonnas.

Alates 1. septembrist 1909 teenis Dehn I järgu vabatahtlikuna 13. Narva husaaripolgus, kus ta ülendati nooremallohvitseriks. Pärast ajateenistust sooritas ta Varssavi sõjaväeringkonna juures ohvitserieksami ning ülendati 10. novembril 1910 reservlipnikuks. Esimese maailmasõja alguses mobiliseeriti Dehn 22. juulil 1914 ning määrati ihukaardiväe Tema Kõrguse ulaanipolgu¹ nooremohvitseriks. 23. detsembril 1914 teenis ta välja oma esimese sõjalise autasu – Püha Anna IV järgu ordeni. Sõja jooksul teenis ta välja ka Püha Anna III ja II ning Püha Stanislavi III ja II järgu ordenid. 1919. aastal, kui Balti pataljon sõdis Loodearmee koosseisus, annetati talle ka Püha Vladimiri IV järgu orden. Dehn ülendati 29. jaanuaril 1915 kornetiks, 10. detsembril 1916 porutšikuks ja 17. veebruaril 1917 staabirittmeistriks². 25. augustist 1914 kuni 26. veebruarini 1917 osales ta kõigis ihukaardiväe ulaanipolgu lahingutes, muu hulgas Lublini all, Galiitsias, Bukoviinas ja ohvriterohketes lahingutes Stohhidi jõe ääres.

Heinrich von Dehn astus 21. novembril 1918 Eesti rahvaväe 5. jalaväepolgu ratsakuulipildujate komandosse ning määrati aastavahetusel üksuse

¹ Vn *Лейб-гвардии Уланский Его Величества полк*.

² Kornet ja staabirittmeister on ratsaväe auastmed, millele jalaväes vastavad alamporutšik (alamleitnant) ja staabikapten.

ümbernimetamisel Balti pataljoni eskadroni vanemallohvitseriks, 15. mail 1919 eskadroni vanemohvitseriks ja 5. detsembril 1919 eskadroni ülemaks. Demobiliseeriti vanuse tõttu 15. juunil 1920.

1924. aastal abiellus Heinrich von Dehn Beate von Gruenewaldtiga. Ohvitseride nimekirjast kustutati ta seoses ümberasumisega Saksamaale 6. novembril 1939. Suri 13. märtsil 1953 Hamelni lähistel Weibeckis.

1920. aasta märtsis kirja pandud atestatsioonis iseloomustab tollane Balti pataljoni ajutine ülem Victor von zur Mühlen teda kui ülimalt kogunud, vaprat ja rahulikku ohvitseri, kes on samal ajal energiline ning algatusvõimeline. Ta saab teenistuskaaslastega hästi läbi ja ratsaväeohvitserina tunneb hästi hobuseid.

Tema hilisemast elust on vähem teada. Vabadussõjast osavõtnuna jäi talle Koonu mõisasüda, mida ta valitses. Sõdadevahelisel ajal palju Virumaal viibinud Camilla von Stackelberg meenutab teda sõnadega: „... armastusväärne majahärra Heinz Dehn, kes oskas jutustada kõige ilusamaid ja naljakamaid lugusid.“³

Heinrich von Dehn oli sel ajajärgul ka poliitiliselt aktiivne ning see tõi talle muu hulgas kaasa kohtuliku karistuse. Nimelt oli ta üks süüdistatutest protsessis, millega pandi kokku kaheksateistkümmele Saksa-Balti Erakonna liikmele süüks baltisaksa natsionaalsotsialistliku liikumise kui poliitilise organisatsiooni asutamist. 1934. aasta alanud protsess jõudis edasikaebamise tõttu välja kuni riigikohtuni, kus osalised (ühe erandiga) 1936. aasta märtsis süüdi tunnistati. Dehnile tähendas see viiekümnekroonist rahatrahvi. Kõige karmima karistuse sai „liikumise“ juht, ülalpool juba mainitud Victor von zur Mühlen.

Heinrich von Dehni kirja pandud mälestused kuuluvad Vabadussõja Ajaloo Komitee fondi jõudnud väheste saksakeelsete tekstide hulka. Kokku ca 220 lehekülje pikkuse teksti esimene pool on kirjutatud käsitsi ning ülejäänud osa masinakirjas, iga osa lõpus on autori allkiri ja dateering 1920. Käsikirja tiitellehel on Vabadussõja Ajaloo Komitee tempel, millel on vastuvõtmise kuupäevana kirjas 3. november 1939. Sellest võib oletada, et autor otsustas käsikirja üle anda vahetult enne Saksamaale ümberasumist. Mälestused on jagatud üheksaks osaks, millest esimene käsitleb pataljoni eelkäija, 5. polgu ratsakuulipidujate komando loomist Rakveres, taganemist ning pealetungi kuni Narvani, teine osa Tartu grupi ja hilisema eskadroni kolmanda ratsarühma tegevust Narva poole liikudes ning kolmas osa positsioonisõda Narva jõe ääres. Neljas kuni seitsmes osa käsitlevad esimest pealetungi Petrogradile (kevadepool ja suvel 1919), kaheksas sügisest pealetungi Petrogradile ning taganemist Eestisse. Üheksandas osas kirjeldatakse sõja lõpukuid – kuna positsioonilahingutes Narva all polnud ratsaväel enam midagi teha ja hobuste seisukord oli halb, viibis Balti pataljoni eskadron sügaval rinde taga reservis ning sõjategevuses enam ei osalenud. Siin eskadron ka demobiliseeriti.

³ Camilla von Stackelberg. Verwehte Blätter. Goldmann Verlag, München 1992. Lk 182.

Lõpetuseks tuleks ära märkida mõned momendid, mis selles käsikirjas muude mälestustega võrreldes silma torkasid. Esiteks on autor kriitiline mõisate rüüstamise suhtes, mida panid taganemise käigus toime ka Eesti rahvaväe üksused, ja mainib nimeliselt Jonsoni esimest ratsapolku. Siin saab autoriga üksnes nõus olla ja seletada seda teatud sotsiaalse kadedusega. Nagu 1905. aasta rüüstamiste puhul, nägi eesti sõdur nüüdki mõisas midagi võõrast, mille peal oma tundeid välja elada. Teiseks on autor samavõrd kriitiline Loodearmees valitsenud segaduste ja joomarluse suhtes. Nagu kirjutab professor Karsten Brüggemann oma monograafias Vene kodusõja looderindel Judenitši vägede poolt korda saadetu kohta, käis tsiviilhaldust teostama pandud sõjaväelastele nende töö selgelt üle jõu ja paljuski polnud valge terror punasest parem, mistõttu suudeti kohalikud talupojad edukalt enda vastu häälestada. See aga tõi kaasa toetuse kadumise rahva hulgas ja ilma selleta osutus edukas sõjategevus võimatuks (see oli muidugi ainult üks paljudest nende ebaedu põhjustest). Kolmandaks on huvitav jälgida autori suhtumist eestlastesse ja eriti eestlaste suhtumist Balti pataljoni Landeswehri sõja ajal, kui baltlased sisuliselt koristati eestlaste silma alt ära Loodearmeesse. Halb suhtumine sakslastesse püsis aga ka pärast Landeswehri purustamist, kui Balti pataljoni liikmeid puhkuse ajal arreteeriti ning nad tagasi rindele jõudmist pääsemiseks pidasid. Omaette küsimus oli loomulikult suhtumine maareformi: siin ei olnud rindevõitlejate negatiivne hoiak muidugi mingi ime, eriti kui mõisate ülevõtmist teostati kiirkorras ja tihtipeale tüüpiliste – nagu tollal öeldi – „seljataguse rinde kangelaste“ poolt.

Kokkuvõttes on tegemist huvitava ja tänapäeva lugejale ebatavalist vaatenurka kajastava kirjatööga, milliseid võiks eesti keeles kindlasti rohkem olla.

AGUR BENNO



HEINRICH VON DEHNI MÄLESTUSED

I OSA

Algus Rakveres. Illuka. Taandumine. Pealetung kuni Narvani

Revolutsiooni puhkemisega 1918. aasta sügisel varises Saksamaa sõjaline jõud kokku. Polnud veel aastatki möödunud ajast, kui ainuüksi vihjast, et sakslased tulevad, oli bolševistlike üksuste põgenema ajamiseks piisanud. Peaaegu võitluseta lahkusid Venemaa ja kohalikud Eesti bolševikud tollal maalt ning vastupanu osutada söandasid nad ainult üksikutel juhtudel. Saksa võimu kuulsusest ja võitmatusest piisas, et maad punasest terrorist vabastada.

Nüüd oli pilt täielikult muutunud. Eestimaal oli armee staap 29. oktoobril tunnustanud Eesti ajutist valitsust ja maa valitsemise kohalikele organitele üle andnud. Need olid tegutsenud juba 1917. aastal enne bolševike valitsust ja sakslased olid maad hõivates need võimult kõrvaldanud. Põhja-Liivimaal hoidsid sakslased maa haldamist ka novembris enda käes.

Saksa üksused ei tahtnud enam võidelda ja püüdsid nii ruttu kui võimalik maalt lahkuda. Saksa okupatsiooni jooksul olid Kerenski ajal moodustatud eesti üksused laiali saadetud. Peale Põhjakorpuse polnud uusi formatsioone, kes oleksid maad kaitsta võinud, kokku pandud. Põhjakorpus koosnes bolševismivastastest vene elementidest ja formeeriti Pihkva kandis, aga oli veel väikesearvuline ja polnud valmis ning lagunes punaste esimese löögi peale laiali.

Nii pidi maa pärast Saksa üksuste peatset lahkumist kaitsetuna punaste sissetungi kätte jääma.

Uus Eesti valitsus kogus kiiresti oma polkuseid. Välja oli antud üleskutse, milles kutsuti kõiki eestlasi relvade juurde. Baltisakslased pidid alguses olema välistatud.

18. novembril toimusid Rakveres polkovnik von Weissi¹, härra H. von Breverni² ja parun G. Stackelbergi³ eelläbirääkimised kindral Tõnissoni⁴ ja

¹ Polkovnik Constantin von Weiss (1877–1959), Balti pataljoni ülem, VR I/2. Siin ja edaspidi tõlkija kommentaarid, kui ei ole märgitud teisiti.

² Oletatavasti Ludwig Gregor Johann (Hans) von Brevern (1876–1953), hilisem Balti pataljoni majandusülem ja Vanamõisa mõisa omanik.

³ Georg Rudolf von Stackelberg (1872–1934), baltisaksa poliitik ja põllumees, Virumaa kreisisaadik 1905–1920, Asutava Kogu ja I Riigikogu liige. Üks Balti pataljoni asutamise algatajaid.

⁴ Kindralmajor Aleksander Tõnisson (1875–1941), Vabadussõja ajal 1. Eesti diviisi ülem ja Viru rinde juhataja. VR I/1.

alampolkovnik Reegiga⁵ baltisaksa grupi moodustamise üle 5. Eesti polgu juures.

Pärast seda, kui Tallinnas olid rüütelkonna peamehe asetäitja härra von Lilienfeldt Kuusiku mõisast ja parun Georg Stackelberg Küti mõisast pidanud läbirääkimisi Eesti uue valitsusega, saabus selleks 27. novembril luba pea- ja sõjaministri käest ning samal päeval toimus Rakveres juba esimene ametlik vabatahtlike registreerimine.

Tallinnas moodustus kõikidest saksa elanikkonna kihtidest komitee, mis alustas värbamisega ning kogus relvi, riietust ja rahalisi vahendeid.

Samuti toimus 27. novembril Tartus relvakandmiseks võimeliste baltlaste kogunemine ning selle järel vabatahtlike ülesandmine 383. maakaitseväge jalaväerügemendi ja 17. Mecklenburgi tragunirügemendi juures.

Aega polnud kaotada. Saksa üksused olid Narva pärast lühikest võitlust maha jätnud ja oli oodata, et vaenlane tungib peagi edasi. Liivimaa aadlimarssal parun Pilar ja Eestimaa rüütelkonna peamees parun Dellingshausen⁶ olid koostanud üleskutse, mis tegi igale relva kanda suurtvale mehele aukohustuseks ohustatud kodumaa kaitsele asuda. Vanusepiiriks oli ohvitseride puhul seatud 50, sõdurite puhul 45 eluaastat.

Ma olin 1918. aasta suve koos vennaga⁷ veetnud oma Koonu mõisas Rakverest 20 versta lõuna pool. 29. novembril asusime teele, et teenistusse astumisest ette kanda. Kiiresti anti veel valitsejale käske ja käitumisjuhiseid punaste edasitungi puhuks, siis sõitsime kreislinna Rakveresse.

Üle maa oli laotunud sombune hall novembripäev. Pilved liikusid madalal külmunud maapinna kohal.

Sünged mõtted käisid läbi pea. Liiga lühike oli olnud rahuage, mida me olime Saksa relvade kaitse all nautinud. See oli hajunud ja haihtunud nagu uni.

Nüüd olid Saksa väed maalt lahkumas ning punane laine ähvardas peagi järgneda ja kaitsetuks jäänud maa üle ujutada.

See mõte oli kohutav ja mõistagi loodeti, et inglased vahetavad lahkuvad sakslased välja. Nüüd oli vaja punaste pealetungi võimalust mööda tagasi hoida, et mitte liiga suured alad punaste hävitusviha kätte ei langeks, kuni uued kaitsjad kohale jõuavad.

Uued Eesti polgud olid alles algusjärgus ja vaevu võitlusvõimelised. Nii lühikese aja jooksul polnud võimalik nimetamisväärset jõudu koondada ja organiseerida.

⁵ Alampolkovnik (kindralleitnant) Nikolai Reek (1890–1942), Vabadussõja ajal 5. jalaväepolgu ülem, 1. ja 3. diviisi ning Viru rinde staabiülem. VR I/2, II/2 ja II/3.

⁶ Parun Eduard von Dellingshausen (1863–1939), Eestimaa rüütelkonna peamees 1902–1918. Tegelik riiginõunik ja õuemeister.

⁷ Bruno Marcell Heinrich von Dehn (1891–1936), Esimeses maailmasõjas keiserliku perekonna 4. kütipolgu lipnik, Vabadussõjas Balti pataljoni, alamleitnant. Sai haavata, vabastati sõjaväeteenistuskohusest 26. mail 1920 kui teenistuseks kõlbmatu.